

24 קריאות בסבי אגון אפולו?
ע"כ א. אפסן ו. א. ש. א.
(גר אפולו 2011)

בן המלך והעני - בין אפלפלד לעגנון והזעם עוד לא נדם ואורח נטה ללון

הללו ויס

דער גרעסטער יצר הרע איז אז מי פאר געסט אז
מי איז איין בן מלך (בית אהרן בשם הרב הקדוש
ר' שלמה מקרלין הי"ד: עגנון, ימים נוראים, כט)

לאהרן אפלפלד דחף בלתי נלאה לפענח את ה"סוד", הייחוד היהודי במקורו האלוקי.
כפי שמלמדת הנזירה תרזה את הנערה הלגה, בת לאם יהודייה ולאב גרמני, בספר חיים
שלמים (2007):

התבוננות והאזנה מביאות אותנו קרוב אל הסוד. הסוד אינו אוהב שמאלצים אותו
לצאת מעטיפותיו. — גם לרשעים יש סוד? שאלתי. — לרשעים אין סוד אלא
מזימה — כיצד נדע מה סוד ומה מזימה. — הסוד הוא תשורה מאלוהים והוא אור,
והמזימה — יצר האדם והיא אפלה (חיים שלמים, עמ' 98).

מוקד מהותי להתמודדות עם "הסוד" הוא תפיסת הבחירה של עם ישראל, ובעולמו של
אפלפלד הוא היהודי הנבחר מאחיו, המשמש דוגמה לדמות הנוצרת את סודה, ובתהליך
היצירה ובניסיונות שבהם מצורפת הדמות ניכר שהיא עולה ברמתה המוסרית ובאצילותה
על סביביה. בסיפורו של אפלפלד והזעם עוד לא נדם (להלן: "הזעם") עולות דמויות
נבחרות רבות למדי, מהן המהוות חבורה של ניצולים, המתויגות כל אחת לחוד וכולן
כאחת במפורש כ"בני מלך". על התופעה הזאת ועל משמעותה המרכזית ביצירה זו אנו
מבקשים לעמוד.

קשה להבחין בו זמנית גם בהיבטים המהופכים של בן המלך הנושא בצקלוננו את
עוניו. עם ישראל הוא בן המלך, אך רוב ימיו הוא מסומן בגדר עני או שד, יהודי נודד,
יצור הריג ושנוא. המתח בין הדמויות ובתוכן עצמן הוא שיוצר את הסוד החמקמק. דומה
שהנה נגלה הסתר פניו של היהודי, צלם אלוקיו, אך שוב דודי חמק עבר וכמו דבר לא
נותר.

בתוך הביקורת על אפלפלד הודגשו בעיקר המגמות האוניברסליות או האוניברסליסטיות ביצירתו, אך פחות מכך שמו לב למנוגדות להן – המגמות הפרטיקולריות היהודיות המאפיינות את הבחירה, תוך ציון דמויות הנבחרים, אנשי המופת, כבני מלכים המגלמים בהווייתם את סגולת ישראל. על הסתירה הזאת – המתח שבין אוניברסליות לפרטיקולריות והתועלת שבפיענוחה ובהבנתה אנו מבקשים לעמוד מתוך ניתוח "הזעם" בעיקר.

"הם עם ה' מפני שאבותיהם עמדו על הר סיני וקיבלו את התורה מידי אֱלֹהִים" (עמ' 37) כך לדעת הנזיר הנוצרי פטר, שמנסה לחנך את הנערים הגויים המתעללים, השקצים, בני כיתתו של הילד היהודי ברונו ברומהרט, גיבור הסיפור.

ההתקרבות אל היהודים ואל היהדות נעשית באמצעות כלל יצירתו של אפלפלד, שהפך במסעו האמנותי הנמשך להיות למייצג, בונה ומבטא את "היהודי-היהודים" בדור יתום. לפני מאה שנה עדיין היה זה מנדלי מוכר ספרים ואחר כך עגנון, ועכשיו מה שנותר בדורות הישראליים הדועכים בינתיים גם בתוך הספרות העברית, היהודית והישראלית הוא היהודי הבוקע מכתבי אפלפלד שאינו ישראלי, אך גם אינו היהודי ההמוני הטיפוסי, פליט השואה, בן ההמון, אלא היהודי המיוחד. כדי לחדור אל הסוד מעבר לקליפותיו החיצוניות אפלפלד מתרפק ומתדפק, באמצעות כל מספריו הרבים, גיבורי יצירותיו, מבטיהם ולבטיהם המסוננים מבעד לקליפות, כדי לעורר כוחות קמאיים, שקרובים ל"סוד" ולמקורותיו, ומתוך כך רוקם אפלפלד ומעלה אתוס יהודי. האתוס כמו שהוא נתפס מתוך יצירותיו, מצורף מכללי התנהגות שמופקים מגיבורי סיפוריו, הנבחרים, אורחם ורבעם. פעמים עקרון ההתנהגות, העיקרון האתי, הכלל, מנוסח בצורת פתגם או מימרה ידועה, ופעמים הוא מוכח מהתנהגותם של הגיבורים ומבעיהם האקראיים.

כדי לשחרר את הילד ברונו ברומהרט, גיבור "הזעם", מתכונותיו "היהודיות" הנמוכות, ולפתח את תודעתו כבן מלכים דורש ממנו המורה בבית הספר, הנזיר פטר, להשתחרר מן הפחד: "הפחד הוא מידה מגונה, אמר הנזיר פטר [...] הפחד הוא מידה מגונה, אני משנן לעצמי. ככל שאני משנן אני מרגיש שהפחד ניגר מתוכי ועוד מעט אעמוד ברחוב שקט וגאה" (עמ' 20). כנגד הדברנות כתכונה יהודית והשתקנות כתכונה אפלפלדית מורה פטר: "האידיבור גבוה מן הדיבור" (עמ' 33) וכן: "יש עניינים שאין מדברים עליהם", אמר לי כששאלתי אותו על ההשגחה [...] אבל גם השתיקות שלו טעונות" (שם). הציפייה של הנזיר פטר מהילד הנרדף ברונו ברומהרט נובעת מהיותם של היהודים נציגי האלוהים עלי אדמות:

הנזיר פטר [...] לא העלים את דעתו כי המלחמה נגד היהודים היא מלחמה נגד אלוהים. [...]

"למה כולם שונאים את היהודים, אבי?"

"מפני שהם עובדי אל אמיתיים."

"למה אין רואים זאת, אבי?"

"מפני שהדברים האמיתיים סמויים מן העין" (עמ' 36-37).

פטר, כ
מלכים
הנובעו

ברונו נ
אלא ל
אלה ש
מלך כ
את הך
יוסף ה
יש גבו
(עמ' 0
גם
היהודי

רא 1
ומ
הכ
עק
מר
שז

פטר, מורהו של ברוננו בבית הספר, נוטע במוחו של הנער את הרעיון כי היהודים הם בני מלכים. הרעיון הזה מפעיל את כל חייו של ברוננו ומשתלב עם תודעת הנבחרות שלו הנובעת מהיותו גידם, ומטופח בידי אמו מקטנותו:

שוב שאל אותי אם אני הולך לבית הכנסת.

"לא", לא העלמתי ממנו.

"חבל", אמר.

"למה?"

"היהודים שכחו שהם בני מלכים."

אמרתי לצחוק. מיד חש הנזיר פטר להסביר לי: "היהודים לבדם ניצבו בהר סיני, ורק בהם משוקעים הקולות והברקים של הדיבור האלוהי. הם, לדאבון לבנו, שכחו זאת, אבל המקרא לא שכח, ובכל זאת אסור לזלזל בעדים מתכחשים אלה. הם עתידיים באחד הימים להיזכר מי הם ולהיות מה שנועדו להיות." כך דיבר אלי. את רוב דבריו אני לא מביין. דיבורו חד וכמו ננעץ בכך. בבית הספר יש הרבה ילדים יהודים, אבל רק אני חסר יד, ורק לי גילה הנזיר שאני בן מלך.

מאז גילה לי הנזיר שאני בן מלך אני מכשיר את עצמי לכהונה זו. אני מקפיד על לבושי, הולך זקוף ולא מסב את ראשי לאחור. לא נאה לבן מלך להסב את ראשו. אם קודם לכן התרחקתי מבני גילי, עתה אני מתרחק מהם שבעתיים" (עמ' 24-25).

ברוננו מנסה לחנך את הילדים היהודים בבית הספר הקוראים לו גדמי. לבסוף אין לו בררה אלא להלום באחד המטרידים. המטריד נדהם ושאל: "אתה מכה? [...]" אני מכה את כל אלה ששכחו מיהם". המוטיב של שכחת המקור, שכחת היותו של כל יהודי בפוטנציה בן מלך כיוון שאבותיו עמדו על הר סיני הוא המוטיב המרכזי בפרשת בן מלך. פֶּן תִּשְׁכַּח אֶת הַדְּבָרִים אֲשֶׁר רָאוּ עֵינֶיךָ (דברים ד, ט). הנזיר פטר נטע בברוננו את דמותו של הנבחר, יוסף הצדיק: "האחים הגסים [של יוסף] בטוחים היו שפשעם לא ייוודע לעולם. הם טעו. יש גבוה מעל גבוה. יוסף היה נבון, הוא לקח עמו את אלוהי אבותיו ורע לא יאונה לו" (עמ' 30).

גם בנובלה חיים שלמים אומרת הנזירה תרזה לגיבורת הספר הלגה שנבך, הנערה היהודייה למחצה:

1 ראו דרור אידר, "אנוכי בן מלך" – המיתוס של יוסף, אחרון משוררי האלהים, בתוך: מיתוס אתוס ומיסטיקה ביצירתו של יוסף צבי רימון, כרמל, ירושלים 2009, עמ' 54-92; תפיסה שונה של בן המלך והמלכות עולה בעולם הרביזיוניסטי. זאב ז'בוטינסקי, מנהיג תנועת בית"ר ומייסדה נטע את עקרון ההדר בחניכי התנועה: "נוצרת בן מלך בכתר דוד נעטר" ו"למות או לכבוש את ההר", שורות מתוך המנון בית"ר. אלו תפיסות שונות של בן המלך, האחת מתוך עולם התסכולים והשנייה מתוך שאיפת הכבוד והקרוב, הקרובה לתפיסה הרומנטית והאבירית.

שיות
דיות
למים
ריות
(עמ'
זצים,
'פלד,
ברור
שנותר
'אלית
'פוסית
'פותיו
רותיו,
רובים
שהוא
:חרים,
נגם או
מוכות,
זרר מן
י משנן
ב שקט
ז מורה
גליהם,
:יהודים
מה נגד

"לכל הטלטולים של יוסף הייתה מטרה. יוסף לא ידע זאת, אחיו לא ידעו זאת, אפילו יעקב, אביו, לא ניחש למה ולשם מה בנו מטולטל. יש מטרה לגלגולים שלנו בעולם הזה" [...] פעמים אחדות שאלתי את תרזה אם היהודים אכן מקוללים, והתשובה הפתיעה אותי: "היהודים הם עם האלוהים, ומי שמתנכל לו לא ינוקה מהפשע" (עמ' 100).

לצד תודעת הנבחרות מופיע ב"הזעם" הסימון של הנבחר כ"שד" הן מצד התוקפן, האגרסור, הרודף, בדרך כלל גוי המייצג את מוסכמות החברה הרואה בזר המוכשר והחריג, בגידמותו ובכל אישיותו המוזרה והמתנשאת שד, יהודי בעל זנב, אך גם ברוננו רואה במתקיפיו, גם אם הם יהודים, שדים: "שד, הסתלק מכאן" (עמ' 224) הוא קורא כנגד אחד המפגינים נגדו שתקף אותו...]: "שד, חזרתי וקראתי, 'הסתלק מפה'. 'אני לא שד, אני יהודי שהיה במחנות, היה באיטליה, ועכשו גר בחולון. אני לא שד'. — 'אתה שד'".

הכוחות האי־רציונליים מיוצגים בחלומות ובהזיות בעושר רב ופורצים את חלל התודעה השגרתית, מחברים את הסיפור לעולם האגדה והרפאים (שדים ונוכחותם בעולמו של הילד החולה מופיעים החל מעמ' 26-27). במקומות אחרים מגודף ברוננו כשד או שהוא מגדף אחרים: "יש שדים. אני ראיתי אותם" (עמ' 27). השדים חוזרים ותוקפים אותו בשלבים שונים ביצירה, או שברוננו עצמו נראה כשד בעיני הבריות המקנאות או אינן יורדות לסוף דעתו.

עקרון היהודי כבן מלך שאוב בראש ובראשונה מן התפיסה של בחירת ישראל, המקרא ומדרשי חז"ל. כל הגיבורים בסיפור פרט לאחד, יוסף חיים, אינם קשורים במישורין ליהדות האורתודוקסית, לנורמות שלה ולמקורותיה הטקסטואליים הפרטניים. הסיפור של אפלפלד אינו סיפור של טקסטים. אין התייחסות בסיפורים הנידונים לכתובים יהודיים מעבר לסיפורים בסיסיים בחומש, הקרובים בעולמו של אפלפלד או של מספרו לעולם האגדה ולמיתוס הלאומי הבין־דתי, היהודי־הנוצרי בתנאי שהגיבורים הנוצרים — אוהבי עם ישראל המקורי, נלווים אל עם ה' דרך ההזדהות עם התנ"ך. עולמו של אפלפלד נסמך על רוח החומש, כמו סיפורי האבות ופרשת יוסף ואחיו, סיפורי שעבוד מצרים ומשה רבנו תוך שהסיפור נסמך על צורות פשוטות² — סיפורי אגדות, משלים, אפוריזמים שונים והכרזות רמות פרי הכרות אתיות.

אמו הקומוניסטית של ברוננו, למשל, כמו שפעת הגיבורים המיוחדים בספר, נחשבת לבת מלכים. "אני מתבונן בה ויודע שהיא בת מלכים אמיתית. רק בני מלכים יש בהם

2 חיבור הדין ב'צורות הפשוטות' ובתפקודן בספרות הוא חיבורו של אנדרי יוליוס. Jolles André, *Einfache Formen, Legende, Sage, Mythe, Rätsel, Spruch, Kasus, Memorabile, Märchen, Witz* [Simple Forms, Legend, Saga, Myth, Puzzle, Saying, Sophism, Memorabilis, Fairy Tale, Joke] 7th unrev. Edition. 1999

מסירות כ
ללא תקנו
מקטנו
אשר בחר
רק ב
היהדות ו
לודוויג נ
לאחר ה
הוא נמש
מדעי הי
זהו פן נו
הוא אינו
עמומים.
בקרפטי
לרוח "נ
ובעיקר
בחלום ו
גיבור
שמתלכ
בשיאי
הגטו, ב
היהודיו
השו
לבני ת
סבלם,
הללו מ
3 על
אפ
עמ
4 נו
יש
5 יג
מו
או
מו

מסירות כזו [...] פעם כינתה אותה אישה אחת 'צדקת'. אמא יצאה מכליה [...] 'אני אנוכית ללא תקנה ומקפידה על כבודי' (עמ' 47).

מקטנותו שומע ברונו את אמו לאחר שהושיבו את האב בבית הסוהר: "אסור לומר אשר בחר בנו מכל העמים, כמו שאומרים היהודים האדוקים".

רק באחרית היצירה מתקרב יהודי כדוגמת לודוויג, עורך דין גרמני מתבולל,³ אל היהדות באמצעות עניין אינטלקטואלי בכתבים יהודיים או בכתבים העוסקים ביהדות. לודוויג מסייע לברונו ברומהרט לתחזק משפטית את האימפריה הכלכלית שהקים מיד לאחר השואה. משיכתו הנפשית של לודוויג אל העולם היהודי מסייעת בחיפוש תוכן. הוא נמשך אל ספרי מוסר בסיסיים ומפתח זיקה אינטלקטואלית לכתביהם של חכמי מדעי היהדות היהודים הגרמנים,⁴ ושואף להגשים את חלומו וללמוד גמרא בירושלים. זהו פן נרכש גם בביוגרפיה של אפלפלד, אולי מתקופת לימודיו באוניברסיטה העברית. הוא אינו מכיר ואינו נזקק להפגנת ידע שאין בידו כנכס מופנם אלא בהעלאת ארכיטיפים עמומים. ההתרפקות הקמאית שלו, מחוז געגועיו, מוטלת על הסבים היהודים שגרו בקרפטים וחיברו שמים וארץ, ולא יכלו להבחין כלשונו בין השמים לאדמה, בין החומר לרוח "כי הכל אחד". נכדיהם הם אך צלם הרחוק והמתגעגע לדור האבות המשובש, ובעיקר אל הסבים השלמים שאליהם לא יגיעו לעולם.⁵ אך הסבים שולחים תשדורות בחלום ובהקיץ כדי לכוון את בניהם אל החיים הנצחיים.

גיבוריו הנבחרים של אפלפלד מייצגים בהרפתקאותיהם את היהדות המזוקקת בעיניו, שמתלכדת עם הומניזם בכל תנאי בכחינת ביטוי למשמעותה הצרופה של האנושות בשיאיה. למשל מסירות הנפש של קומוניסטים יהודים מסוימים ונבחרים אחרים בתוך הגטו, במחנות הריכוז, במאסר וביער, והתייחסותם לכל סובל אף על פי שהתנכרו לדת היהודית או שללו אותה, כמו כל דת, מכול וכול.

השואה היא כור מצרף ליהודים הנעלים, היא מעניקה הזדמנות ליהודים מכל הסוגים, לבני תערובת ולמומרים ששבים ומפיקים את יהלום יהדותם מתוך פחם שרפתם, מתוך סבלם, ועולים ומתעלים לרמות נעלות של "בני מלכים". לולא השואה לא היו ההיבטים הללו מופקים. למעשה כל היהודים הם בני מלכים בפוטנציה, גם אלו המדורדרים ביותר

3 על הפרובלמטיקה של הנושא ראו אבידב ליפסקר, "הסדק, אקולוגיה תרבותית בסיפורת של אהרן אפלפלד", מכאן, ה (2005), עולמו של אהרן אפלפלד - מבחר מאמרים על יצירתו (להלן: עולמו), עמ' 11-34.

4 נוסף על "פרקי אבות" ו"מסילת ישרים", "הוא קנה ספרים משל גרשום שלום, את ספרו של יצחק בר ישראל בעמים" (עמ' 185).

5 יגאל שוורץ, "אהרון אפלפלד - על אהבה ומיניות", בתוך: עולמו, עמ' 21-34. לקראת סוף מאמרו מרחיב שוורץ על התפנית ביצירותיו המאוחרות והגילוי של אפלפלד לעצמו כדוגמת היצירה פתאום אהבה (2003) כאשר הגיבור, כמו המספר, נמשך אל בית הסבים ולא אל בית ההורים, שכלפיו הוא מגלה יחס ביקורתי. בית הסבים נחשב לבית הראשון (עמ' 32-34).

את,
לים,
ים,
וקה

קפן,
כשר
:רנו
קורא
: לא
'אתה

חלל
גולמו
זד או
וקפים
ות או

זמקרא
זישרין
זסיפור
הודיים
לעולם
אוהבי
ד נסמך
שה רבנו
ז שונים

נחשבת
יש בהם

Jolles A1
Einfache
Witz [Sin

וגם בריות שמזדהות עם יהודים עד כלות, ולעתים גם יהודים נכשלים דמויי פרנקיסטים כמו בנובלה פריחה פראית (2004), מומרים ששבים להכרתם היהודית כמו בטמיון (1993) או בני תערוכת ואף נוכרים הסידי אומות העולם, כולם יכולים להגיע לדרגת יהודים נבחרים בתנאי שיש בהם איזו נכות בסיסית, אחרות רלוונטיות והזדהות עם העם היהודי הנרדף. וזה כשהגיעו, גם אם לפעמים להרף קצרצר של זמן, למעלה המוסרית העליונה של מסירות נפש ללא חשבון ואהבת האדם, בראש ובראשונה מתוך הזדהות עם יהודים נרדפים מתוך סיכון חייהם, לפי האתוס היהודי-הנוצרי-הנזירי שנרקם בכתביו.

על עקרון המלכות

סיפורי המקרא אינם מבוססים בעיקרם על תפארת העם היהודי, הקולקטיב, למרות שהוא הנמען הכולל של התנ"ך אלא על אכזבה ממנו וציון בחירי האומה ההולכים נגד הזרם, כמו האבות ומשה רבנו, שמתוארים במשתמע לפעמים כמלכים ובוודאי כנבדלים מכל סביבתם – הצדיקים המתהלכים לפני האלוקים. מאידך גיסא בתלמוד וכן במדרשי אגדה אנו מוצאים פעמים רבות מאוד כי כל היהודים הם בני מלכים,⁶ ולא כאן המקום לדון באופק המדרשי של הפתיחה ב'משל למלך בשר ודם' שהוא מופחת ממלך מלכי המלכים ובנו הנסיך המופחת ממנו. היחסים המורכבים שבין המלך ובנו, הן באגדות חז"ל והן בספרות הדרוש והמוסר בכל הדורות, הם הבסיס לאפיון יחסי העם ואלוקיו. הטופס של בן המלך והעני כסיפורו של מרק טווין או "שלמה המלך ושלמי הסנדלר" על פי אגדת שלמה ואשמדאי⁷ הוא פוטנציאל אפשרי בשני הכיוונים, הן של עלייה לגדולה והן של נפילה לעוני ועליבות. כך לאפיונו של כלל עם ישראל וכך לציון פרטיו המיוחדים, שיכולים לעלות עד לכוכבים ולרדת עד לעפר. בלשון של "השיח החדש" היינו מגלמים זאת כביטוי של עקרון "הנראות",⁸ אך זהו עיקרון חיצוני, ואילו כאשר הנראות הופכת להתגלות הן למתבונן בגיבור והן לגיבור עצמו "הנראות" הופכת למהות או מגלה אותה מתוך התבוננות. כך גם מתוך ההשתקפות המהופכת, הרפלקטיביות כבמראה. כיצד היהודי תופס את עצמו, אף בעל כורחו, באופן פרדוקסלי כצמד של ניגודים קיצוניים גם באופן לא מודע וכעיקרון של כפילות מתמדת,⁹ וכיצד תופסים אותו אחרים, וכיצד הוא

6 בבלי, שבת סז, א: "כל ישראל בני מלכים הם". מקבילות רבות במקורות חז"ל שיש להן גם תקפות הלכתית.

7 ראו בסדרת המחקרים התימטולוגית של יואב אלשטיין ואבידב ליפסקר "תימה", בייחוד אנציקלופדיה של הסיפור היהודי, א, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2004.

8 עקרון ה"נראות" הוא חלק מן הביטוי הפוליטי של נוכחות במרחב. השאלה "איך אתה נראה ומה כוחך?" קשורה למעמד של התדמית והייצוגיות בשונה מעקרון ה"מראות", הבבואה, האמור לשקף מהות.

9 א' הראל פיש, עתיד זכור-על ספרות, מיתוס והיסטוריה, מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ו, "כפילים ודיבוקים", עמ' 49-73. נושא מרתק בספרו הוא המדר הפאוסטיאני, הרחף הבלתי נלאה להישגיות. הרוח השואף תמיד.

תופס
את תה
הגיו
ב"הזענ
מלכים
נפילה
גם ליה
חייהם
אל הש
שדית
כך בר
ובהחל
ביטוי
רציתי
בלימה
בעי
המלך
האוטו
ואמ
מגיל א
האנט
וממסר
אותם:
לעשור
להקשי
תפי
הגדולי
הרשת
הגדם
יולנדה
בעל ח
10 נע
וא
גו

תופס שאחרים תופסים אותו. מצבים אלו אמנם שרויים בתוך יצירת אפלפלד ומעצבים את תהליכי החטא והצירוף בעלילות יצירתו.

הגיבורים המיוחדים שנצרפו בשואה, נוסף על אופיים האינדיבידואלי¹⁰ וליהוקם ב"הזעם" לקבוצה שיש בה עקרון דומות, ככל שהם קרובים ומתקרבים להיותם בני מלכים עדיין יש להם לכולם, גם לבחירים שבהם, שעות וימים גדולים ויש להם ימי נפילה וקטנות. לא כל העתים שוות. אך הימים שבמחנות וביערות הם הגדולים מכולם. גם ליהודים שהילתם הילת קודש מתמדת כהלגה ואמה, גיבורות חיים שלמים, שמסע חייהם ונרודיהם במחנות על פני עלילת הסיפור הופך למשא הגשמה עצמית, לחתירה אל השיא. אך יש יהודים, כמו סכיוזופרנים שהם יהודים נעלים, שיש להם נטייה דמונית-שדית הן מכוח אישיותם ותהפוכות חייהם והן מתוך הצורך להגנה עצמית והישרדות. כך ברוננו ברומהרט, שאצילותו וחרדותיו מחופים בהתפרצויות אלימות. בתגובותיו ובהחלטותיו ישנה נקמנות. תכונות אלה משתקפות בפרישת רשת המסחר, שהיא גם ביטוי של אמנות ואמונה וגם ביטוי ציני של בעיטה בעולם: "כיון שהבית שלי אבד לי, רציתי להקים לי כנקמה, הרבה הבתים והרבה סניפים [...] אנשים אמרו 'זו גדולה על בלימה'" ("והזעם", עמ' 176).

בעיקר מיוחדים לגיבור ביטויי התנכרותו הקשה לבנו פאול, צורה של התנכרות לבן המלך ככל שברוננו תופס את מקום המלך, ואולי זו גם הפנמה של כעס והזדהות עם אביו האוטוביוגרפי, שנשש אותו בשואה כשהיה ילד והוא נפגש עמו בארץ רק בשנת 1961. ואמנם יהודי-יהודים הוא למעשה תמיד בעל מום כמו ברוננו ברומהרט, הגידם מגיל ארבע, שייחודו ושורש גדולתו מתגלים בזכות מומו. הגדם הוא סגולתו המיוחדת, האנטנה שבאמצעותה הוא מתקשר לכל העולם שמעבר מכאן, ובפרט הוא תחנת קליטה וממסר לערכיו היהודיים באמצעות דור הסבים, ולהורים המיוחדים שהשואה בלעה אותם: "הכול בזכות הגדם שלי, הפועם יום ולילה. כאבו הדק והער הוא שמורה לי מה לעשות במרחקים. הגדם הוא אנטנה רבת-כוח המביאה לי ידיעות והערכות. אני למדתי להקשיב לכאבו הדק" (עמ' 129).

תפקיד הגדם המאגי, הלוחש לברוננו ומזהיר אותו מטעויות, הוא לכווננו למעשיו הגדולים ולשמור על קשר עם עולם הוריו. כך הוא יכול להמשיך את חייו, לנהל את הרשת הכלכלית שטווה ברחבי העולם לאחר השואה ולהתמודד עם משנאיו. לולא הגדם לא היו לברוננו "נתוני פתיחה" חניכתיים שמסמנים אותו בתור יהודי נבחר. וכך יולנדה היהודייה העדינה, הממושקפת הנמוכה, בנובלה חיים שלמים, שנישאה לגרמני בעל חווה, קציין לשעבר ושמנו זיגפריד שנבך, ולשם כך נטשה את הוריה. היא אמה של

10 נעמי סוקולוב, "פואטיקת היגון של אפלפלד - העולם עומד על היחיד", בתוך: יצחק בן-מרדכי ואיריס פרוש (עורכים), בין כפור לעשן - מחקרים ביצירתו של אהרן אפלפלד, אוניברסיטת בן-גוריון, אשל באר שבע, ו, 1997, עמ' 171 (להלן: בין כפור לעשן).

ים
יון
גת
עם
ית
עם
ו.
הוא
ורם,
מכל
רשי
וקום
גלכי
חז"ל
זופס
ל פי
ה והן
זדים,
למים
ופכת
אותה
כיצד
ים גם
ד הוא
תקפות
לופדיה
; כוחך?
.ת.
"כפילים
זישגיות.

הלגה שנבך שהיא מעין תאומתה, כפילתה. זו הנערה הצעירה בת התערובת, והמחצית הגויית הגרמנית שלה – המום, מסייעת לה להיטהר מן החולשות היהודיות. סתם יהודי סטנדרטי, יהודי של חולין, אין בו די "אחרות" כדי לצרף את יהדותו.

העלילה בספר חיים שלמים גלומה בכותרת. כותרת שהיא שם שמבטא הזדהות עם טוהר הנערה ואמה, שעמדו בניסיון וחיו חיים שלמים כחיי הצדיקים שנמצאו שלמים בכל הניסיונות המתגלים בסיפור, בארגון רצף העלילה כמסע משלב לשלב, שבו האירו הגיבורות כל פינה שהיו שרויות בה. אך לכותרת הספר, חיים שלמים, יש גם פן אירוני, כמו מבטא השותק והמפוכח של האם כלפי בעלה הגוי ותרבותו הגרמנית: "היא הייתה שונה מבטא בהופעתה ובדיבורה מנשות הכפר. השוני היה בולט לעין, נמוכה, הרכיבה משקפיים, הקשיבה ומיעטה להביע דעות. בשעה שהכל צחקו בקול רם הייתה היא מחייכת וכמו אומרת, החיים יפים, החיים מלאים וכדאי ליהנות מהם, אבל אני, מה לעשות, קצת שונה, ומשום כך אני יכולה רק להתבונן בהם, אבל לא לקחת חלק בהם" (עמ' 8).

היצירה מעמידה לאורכה את תהליך ההתבגרות של הלגה שנבך, שבפתיחת היצירה היא בת שתיים-עשרה וחצי, בת לזיגפריד, קצין גרמני בעל חווה, ולילנדה, יהודייה בת וינה שנישאה לאביה ונאסרה. הלגה, שגם היא נחשבת ליהודייה על פי חוקי הגזע ונמצאת בסכנת מאסר ושילוח, הוגלתה מביתה על ידי אביה, גם לטובתה, ונשלחה אל דודתה ברונהילדה אחות האב, מכשפה גרמנייה ערירית שגרה בירכתי כפר נידח. בת התערובת מזדהה עמוקות עם אמה היהודייה, שסולקה למעשה מן הבית והוסגרה לידי רודפיה. האב חלש האופי לא היה יכול לעמוד בניסיון. כמו בסיפור האגדה "פרח לב הזהב" מחליטה הלגה לברוח מן הבית המאיים, השומם והמתנכר של ברונהילדה ולחפש את אמה¹¹ במחנות הכפייה ברחבי אוסטריה-גרמניה ולהביא לה מזור.

התעוררותה הנשית של הלגה ומודעותה לאלימות המינית עוד מתקופת חייה כילדה בחווה כרוכה במפגשים עם הדחף הגברי האלים של גרמנים צעירים לכבוש את הנסיכה. כדי לזכות ולהיכנס סוף-סוף אל מחנה כפייה או מחנה ריכוז ולמצוא את אמה, הלגה מוכנה לחצות גבול מסוים ולהתרצות לזקיף צעיר זה או אחר. שנאת הגזע והפחד מן היהודייה הצעירה חזקים מיצריהם של כמה מהחיילים, והם משתמטים ממנה. בדרכה הלגה פוגשת "פיות" ו"מכשפות", נשים שסייעו בידה ונשים שהרעו לה כמו אחות אביה. הודות לאופייה העקשני החזק ולסיועה של הנזירה תרזה, הלגה מצליחה, עם התמוטטות החזית הגרמנית המבשרת את ודאות התבוסה של גרמניה, להיכנס אל מחנה כפייה לנשים לאחר שהיא מפלילה את עצמה באוזני אחד הזקיפים ומורה שהיא בת לאם יהודייה. היא הופכת לאסירה ומוצאת את ביטוי הזדהותה המוחלטת עם אמה ועם שרידי האסירות שהכירו את אמה המופלאה, ומעידות על התנהגותה של יולנדה הזועקת כלילות, בצרף האסירות, פסוקים ומימרות מופלאים ובהם "שמע ישראל" הבוקע בתוך התופת.

11 איריס מילנר, "בשם האם – טראומה של אבן ופרובלמטיקה של זהות", בתוך: עולמו, עמ' 35.

הסיפור
לדוגמה כ
המלחמה
משרתת נ
את המש
בהפצצה
עם ארון
האבלים.
נפטרה.
לפרוץ א
נוצרו
גם אם ק
סירה, ז
העיי
לבבו,
של אנ
ביצירו
הש
בעדן,
והחיר
מצטר
העבו
שהוא
המחו

12
13
14

הסיפור בכללותו הוא אמנם כמו אגדת ילדים ממוסחרת, על גבול ההזיה והקישט. לדוגמה פועל החווה מנפרד, שהעריץ את האם יולנדה ואת בתה, מגיע לאחר תום המלחמה כהלך נורד, שבוקע מן האגדה, אל מחנה ההבראה והטיפול בפליטים שהלגה משרתת בו לצד בנות תערובת אחרות. הוא מספר לה כי אביה נשא לאישה במקום אמה את המשרתת שרלוטה ואף נולדה לו בת ממנה, והוא נהרג עם כל משפחתו החדשה בהפצצה של בעלות הברית והוא, מנפרד, יצא לחפש את אמה. מקץ ימים חוזר מנפרד עם ארון המתים שאמה טמונה בו כשלגייה. הארון נישא בעגלה, ואחריה נגררים המלווים האבלים. מנפרד מספר כי הוא עוד זכה לספר לאם הגוססת על בתה הלגה, ובתוך כך נפטרה. נערכת טהרה במי הנחל, כי קצין הדת, הרב היהודי האמריקני, אינו מצליח לפרוץ את בית הטהרה, ולאחר הטהרה והלוויה הלגה מתמוטטת.

נוצרת אגדה למבוגרים שהם בעצם פליטים יהודים. כל הקוראים הם פליטים יהודים, גם אם לא חוו את השואה, בלא הבדל מפלגה, הכרה דתית או הכרה לאומית. כולם באותה סירה, זקוקים לרפואה, ואפלפלד מספק אותה בשפע שנה שנה לבני מלכים בפוטנציה. העיקרון הנבואי שלפיו הקב"ה קובע את תכלית קיומו של ישראל בתיקון עורלת לבבו, "הנני צורפם ובחנתים"¹², מתהלך את שתי הנובלות הנידונות וכן יצירות אחרות של אפלפלד, אך ככל שנחשפת יכולתו של אפלפלד להתמודד חזיתית עם השואה ביצירותיו המאוחרות כך עקרון הצירוף נעשה תכליתי וממוקד במטרה דידקטית.

השואה¹³ מוצבת כתופת וככור המצרף והטהור על פי המודל של דנטה כדי לגעת בעדן, והיא המולידה ומפיקה את בני המלכים, הבודדים המיוחדים, המצורעים האילמים והחירשים, כמו שלושת הגיבורים של הזעם, שהם דמויות אגריות למחצה. השלושה מצטרפים אל ברוננו, בן המלך הדמוני, ומתלקטים לקבוצה לאחר בריחתם ממחנה העבודה שהפך למחנה השמדה. השלושה הם יוסף חיים החרדי, המתפלל הגרול, הרש, שהוא חירש-אילם¹⁴ בעל יכולות טכניות מופלאות, שמציל את חבריו לאחר הבריחה מן המחנה, וזיגפריד, המומר שחזר לעמו. כל אלה מכילים בתוכם את סגולות בני המלכים

12 "לכן כה אמר ה' צבאות הנני צורפם ובחנתים כי איך אעשה מפני בת עמי" (ירמיהו ט 6).

13 יגאל שוורץ ואחרים הציעו בהזדמנויות שונות לראות בשואה פוטנציה אלגורית, אך לא תיאור של התייחסות לשואה באופן קונקרטי. נראה שביצירות המאוחרות של אפלפלד השתחררה היצירה מן הפן המוגזם הזה והיא נוקבת בתיאורי שואה ממש ובעיצומם כמו החיים במחנות הריכוז וההשמדה. ואף על פי כן ב"והזעם" נותר פן אלגורי.

14 על האלם ביצירת אפלפלד ראו מאמרים כדוגמת אלה: מיכל ארבל, "רציתי לומר משהו לא יכולתי – היחס בין הדיבור לאי דיבור, בין מחבר לקורא, בסיפורים 'אביב קר' ו'קטי'", בתוך: עולמו, עמ' 119: "האדם היהודי שלאחר השואה הוא תמיד בחזקת אילם בסיפוריו"; יגאל שוורץ, "הזמן הקרפאטי – דיבור, תודעה ואילמות בפרוזה של א"א", מאזניים, נט, 9 (תשמ"ח), עמ' 12; מאשה יצחקי, "כי כבר פה וכבר לשון אנוכי – עיון ברומן מסע אל החורף", בתוך: עולמו, עמ' 133-140.

צית
זודי
עם
אירוס
רונני,
ייתה
זיים,
וכמו
שונה,
צירה
ודייה
הגזע
האל
ז. בת
לידי
יח לב
לחפש
כילדה
סיכה.
הלגה
חד מן
בדרכה
אביה.
וטשות
לנשים
היא
אסירות
בצריף

המתגלות במפורש או במשתמע במשך היצירה. אך לכולם יש כאמור גם נקודות נפילה שהן גילוי נקודות הגעגוע למלכות. ההיעדר הוא המלכות.

מאפיוני הגיבורים

"אותי חבש אדם חזק ומסורבל ושתקן גדול בשם יוסף חיים. הוא קרע חלק מחולצתו וחבש את גבי ואת רגלי. [...] יוסף חיים הוא אדם מאמין. פעם ראיתי אותו מתפלל. תפילתו הדהימה אותי בפשטותה. אין לך דבר קשה מהתפילה. התפילה היא הנכונות להכניע את יצר הספקנות. אדם העומד ומתפלל מודיע לעולם שיש גבוה מעל גבוה, ושיש עולם אמת שאליו נגיע באחד הימים" ("והזעם", עמ' 54) "הוא נראה לי ככוהן קדמון שנישלו אותו מבגדי כהונתו [...] הוא כל כך מעורה באמונת אבותיו שאפילו בלי אפוד הוא יודע להציב סולם שראשו בשמים" (עמ' 76). "הרש הוא חירש-אילם" (עמ' 69). "חירשים-אילמים הם אנשים מופלאים. הם שומעים ומדברים, אבל לא באמצעות האיברים שנועדו לכך, אלא בכל גופם ומאודם" (עמ' 70). "פעם אחת חלמתי שיוסף חיים לימד אותי תפילה שלמה, אך כשהתעוררתי שכחתי אותה. את התפילה שכחתי, אבל לא את הקצב" (עמ' 157).¹⁵ "ב-3 במרס 1962 נפטר הרב שלנו, איש מאיתנו כבר אינו יודע את התפילה" (עמ' 158).¹⁶ "כמאליהם עולים פניו של הרש. אני קולט בהם הבעה מלאה אור. [...] האיש אציל ומבני המלכים, וברור לי, גם אם היה מדבר, לא היה מדבר אחרת, הדיבור שלו כולו פנימי" (עמ' 215). "יותר מכול כדי לתת פתחון פה למילים הישנות שרובצות בו. המילים מימיק עברו מתו כבר, אך לפרקים, באין משים, הן יוצאות ממחבואן וזקפות ראש. [...] לשמוע את המגוהך שבדיבור הישן ובהשגות שאבד עליהן כלת. הוא בן מלך אמיתי" (עמ' 216-217, ההדגשות שלי – ה").

מן המובאות הניתנות כאן אפשר לראות כי והזעם עוד לא נדם הוא סיפור חזק ומורכב יותר מחיים שלמים. הלשון משמשת בו מרכיב אינטנסיבי יותר באמצעות הסוגסטיה שהמספר מפעיל. והזעם עוד לא נדם הוא סיפור זיכרון כמו-אוטוביוגרפי שבו מספר ברוננו ברומהרט את תולדות חייו. הוא תוהה כיצד הצליח להגיע לגיל חמישים המופלג בעיניו. בשואה היה כבן שבע-עשרה. כשהיה בן שלוש או ארבע נקטעה ידו. הוריו שמרו מפניו את ה"סוד" כיצד הפך לגידם, כי לא רצו לפגוע במפלגה הקומוניסטית, ששליחיה ירו לתוך ביתם כאקט אנטישמי ופצעו קשה את האם ואת בנה. ההשתקה של הסוד האחד

15 הסיפור החסידי הידוע על התפילה שהיה הבעש"ט מתפלל ביער ומדליק אש, ועל כך שנשכחה בדורות הבאים. רק הזיכרון שהייתה תפילה כזו נשאר. ראו עגנון, "ארבעה מלכים, על סיפור מסיפורי החסידים", סיוון תש"ך, מעצמי אל עצמי, 2000, עמ' 411 (גם בנימין תמוז מביא גרסה של הסיפור החסידי בנובלה משלי בקבוקים [תשל"ה], עמ' 96-97, ומעמיד את סיפור עצם הזיכרון שהיה איזה סיפור כמוקד להתחדשות היהדות).

16 כנ"ל, המשך הדהודה של אותה מעשייה חסידית.

מלכה א
ראו במ
שהמפל
בגטו ה
העמים
נולדנו
אל לב
להגיע
מזכרון
ועם
וראיתי
שאני כ
להפתע
קצרו כ
דמו
מה שז
שכינו
שאינו
פיזיים
האנוש
בבית
18. מ
הר
והופך
לשיפו
הכלכי
לשכו
מפי
בגלגו

מ 17
1
ע 18
ה
א

מלבה את הסוד העיקרי. הסוד היהודי. ההורים המסורים עד כלות לדאגה לכל בני האדם ראו במפלגה הקומוניסטית ובעקרונות הקומוניזם את הביטוי האנושי הנעלה ביותר עד שהמפלגה בגדה ביהודים, רדפה והסגירה אותם לגרמנים. גם אז המשיכו ההורים – האם בגטו והאב במאסר, לדבוק בעקרונותיהם בכל מחיר. "אסור לומר אשר בחר בנו מכל העמים ואסור לומר שלא עשנו כגויי הארצות. אנחנו עוזרים זה לזה ללא אפליה כי לכך נולדנו". ברוננו הצעיר אינו נחסם באופק הרוחני של הוריו הנערצים. הוא צועד עוד צעד אל לב האמונה: הוא נמשך אחר עולמו של הנזיר פטר המעיב על זיכרון ההורים, ורוצה להגיע לנזיר פטר ביום מן הימים. "שכן סוד שלם נטע בי. הצטערתי שאבא ואמא נמחו מזכרוני והנזיר תפס את מקומם" (עמ' 120).

ועם זאת, הוריו שבים וצצים בדמיונותיו ובתשדורות שהגדם מעביר לו: "חזרתי וראיתי את הסלון, ואת אבא ואת אמא, ושמחתי שהנצח הזה לא אבד. אמרתי להם [...] שאני מכשיר את עצמי לאהוב את ברואיו של אלוהים, אך מיד תפסתי שאין זו לשונם [...] להפתעתי הבינו, רק תמהו מאין לי לשונם של האדוקים. הם רצו לחבק אותי, אך ידיהם קצרו מלהגיע אלי" (עמ' 84-85).

דמותו של ברוננו טהורה פחות ומורכבת יותר מדמותה של הלגה, גיבורת חיים שלמים. מה שהופך את ברוננו הגידם לדמות סבוכה הוא זעמו על מבזוי, החל בילדים ונערים שכינו אותו גדמי וניסו להתנכל לו. בכך הוא מגן על הכבוד היהודי והופך לבן מלך שאינו מסב את ראשו לאחור. ברוננו, השואב את כוחו מן הגדם, מפתח כוחות אדירים, פיזיים ונפשיים, להתמודד עם כל מתנכליו. הזעם הוא רכיב חיוני בכור המצרף היהודי האנושי שנדלק בנפשו של ילד, והוא מאפשר את האנרגיות של שרידתו. עוד בהיותו ילד בבית הספר ברוננו פוקד על עצמו: "אתה חייב לאגור כוח וזעם. ואכן כך עשיתי" (עמ' 18). מדי פעם בפעם, כאשר פוקעת סבלנותו, הוא משיב לחורפיו מנה אחת אפיים.

הרעיון הזה הוא מוקד הסיפור לכל אורכו. הוא בונה הן את הדמויות והן את העלילה, והופך לאידאה פיקס בהתנהגותו של ברוננו ברומהרט בכל הליכותיו – בבחינת מצפן לשיפוטו ולייעודיו בחיים. הוא מעצים אותו והוא גם המפיל אותו ממרומי האימפריה הכלכלית שהקים לאחר השואה. בעקבות הגיונו הפנימי של רעיון המלכות ברוננו מחליט לשכור ארמון בנפולי כדי לרפא את הפליטים באמצעות מוזיקה¹⁷ והשמעת פרקי תנ"ך מפי קורא אמן. הארמון שהקים לפליטים בנפולי,¹⁸ כדי להופכם לבני מלכים, הופך בגלגולו החדש ל"קריקטורה" בתל אביב. כך לפחות בעיני שופטו של ברוננו, היהודי

17 מיכל גולדויכט, "בין שפה לאלם – המוזיקה ביצירתו של אהרן אפלפלד", בתוך: עולמו, עמ' 141-153.

18 על המרחב האיטלקי ביצירת אפלפלד, ראו יגאל שורץ, קינת היחיד ונצח השבט - אהרן אפלפלד: תמונת עולם, כתר, ירושלים 1996. נפולי היא תחנה בדרכו של אפלפלד מן המחנות ונרודיו בשואה אל ארץ ישראל.

יליה

יצתו

ללל.

ונות

בוה,

כוחן

בלי

(עמ'

נעות

חיים

אבל

אינו

זבעה

זדבר

זילים

צאות

זליהן

זורכב

זסטיה

זמספר

זופלג

זשמרו

זליחיה

זהאחד

זשכחה

זסיפורי

זהסיפור

זהאיזה

ורפל, שניהל והחזיק את ארמונו בנפולי והטביע את עצמו בים לאחר שנודע לו כי ברוננו מתכוון לנטוש את ארמונו ולהפוך לפסידור-ציוני. לבנות ארמון בתל אביב. עלייתו של ברוננו לארץ היא שליחות פנימית כדבר ה' לאברהם, ואין זו ציונות במובן החילוני שלה. ורפל ממשיך להופיע בחלומותיו של ברוננו ולהוקיע אותו על בגידתו ברעיונותיו המקוריים – הארמון בנפולי והסתפקותו בתחליפיים. ורפל אינו מסוגל לעשות את הצעד הנוסף הבעייתי שברוננו עשה. לעלות לארץ צחיחה – ארץ האבות. העלייה לארץ וההשתקעות בתל אביב דווקא במקום בירושלים גם היא פרי של ציוויי חלומות שמימיים, שמורים לברוננו לעלות לארץ ישראל. כצו ה' לאברהם אבינו: לך לך. "חלמתי חלום ובחלומי נצטוויתי לעלות לארץ ישראל" (עמ' 169). ממבט מקיף יותר על הסיפור לא ברור מה קריקטוריסטי יותר – הארמון בנפולי או הבית ברחוב הראל בתל אביב. ברוננו אמנם מסרב להשתקע בירושלים, שהיא כלשונו "אינה שונה מתל אביב", ועם זאת הקדושה היתרה מצמיתה אותו כמו שקורה לפליטים אחרים שמסרבים לחלוטין לעלות לארץ, מפני שעיני ה' בה מראשית השנה ועד אחריתה. למעשה לא הארמון בנפולי ולא הבית ברחוב הראל אינם רק קריקטוריסטיים. הם משמשים פתרונות שונים בעתים שונות במסעו של ברוננו ובמסעו של אפלפלד אל לב המשמעות. שניהם מהווים פתרון של מצוקה, חיקוי ותחליף מתוך ניסיון להשיג שלמות. הוא מבין כי גם לחלומות וגם ליומרות יש לפעמים צורך עז ולפעמים גבולות. המתח בין החלומות לגבולות המציאות קובע את טוהר האתוס ומכוון את היצירה וגם את עצמת יהדותו וציונותו המוגבלת והמותנית של אפלפלד, שמנסה לעלות. כיהודי ונתקל במציאות הציונית הקשה. הוא אינו מאמין למשל ביכולות הצבא הישראלי. "לפעמים נדמה לי שישראל היא מלכודת חדשה. שוב כל היהודים יחד ובמקום אחד. כולם אומרים שהצבא חזק, אבל לי משום מה נדמה שהצבא שלנו שברירי, נתון להלכי רוח ורגיש מדי" (עמ' 186).

אחת הראיות החותכות לכך שהיהודי לא הפך לבן מלכים ולא נתעצם היא בכך שהשואה לא שינתה את התודעה. "הבריות משתמשות במלים שהשתמשו בהם קודם לכן. [...] חשבתי להעשיר את שליחי ולהוליכם אל הקוממיות הארצית והרוחנית. זו לא הייתה שאיפה בעלמא. בתוך כמה שנים הקמתי אימפריה [...] מי ששכח שהוא בן מלך לא בנקל תעירו משכחתו" (עמ' 164). ורפל ראה בעידון הרוחני את תכלית קיומו של היהודי. "בלא צלילים מטהרים אנו אספסוף ולא בני מלכים". משוויתר ברוננו על המוזיקה הקלסית, על הקורא בתנ"ך ועל הארמון למען העלייה לארץ, התאבד ורפל: "למחרת נעלם ורפל והשאיר אותי עם הפליטים. מרוב תדהמה הודעתי למשטרה" (עמ' 178).

ברוננו מספיד בלבו את ורפל אך אינו חוזר בו מהחלטתו: "כל מעשיו מכוונים היו אל המלכות שבנפש. הוא שנא את העליבות ואת הגסות, וביקש להשרות בארמון אנינות ואמונה" (עמ' 179).

רגינה
להתגרש
מכוונת,
וגם כתו
אדם שז
למדתי:
לזכותה
והוא ה
באכזרי
הוא עו
באו
כלפי
כשפא
ברוננו
בר
בו פי
מוצל
הו
שהו
התב
יוסף
ומצ'
נ
בגד
בעו
אלו
ברו
הע
כג
הי
בו
9

רגינה, אשתו לשעבר של ברונו ברומהרט, שהוא נשאה לאישה לאחר השואה ומיהר להתגרש ממנה כי הפריעה את שלווה רוחו באטימותה, כשהיא סמל של קהות חומרנית מכוונת, שהיא משורש היעדר נשמתה – המילה נשמה ואלוהים היו מזעזעות אותה – וגם כתגובה רציונלית על השואה: "ובכל תנועותיה גלום היה איזה שוויון נפש של אדם שאין לו עבר. לפעמים היה נדמה לי שנשמתה מתה והייתי מרחם עליה. לבסוף למדתי: נשמתה לא מתה אלא הצטמצמה לכדי כלום. את הפלא האיום הזה יש לזקוף לזכותה" (עמ' 126). למגינת הלב פאול, בנם של ברונו ורגינה, עיניו זגוגיות ואטומות והוא השתקפות של האם בעיני האב, וזה שונא ומתעב את בנו ולמעשה מתכחש אליו באכזריות יוצאת דופן. בעניין הזה מוכיח ברונו שיש בו פן הרחוק מהיותו בן מלך. אין הוא עומד בניסיון ומגלה פן אפל באישיותו.

באופן מוזר פאול הוא בן המלך מבחינת הפונקציה הביולוגית, אלא שהמלך אטום כלפי בנו, שאינו יורד לסוף דעתו של האב המנסה לשרת את הפליטים ללא תמורה. כשפאול שואל את אביו אם הוא עזרה סוציאלית ולמה הוא חושב את עצמו, עונה לו ברונו – לאלוהים.

ברונו מפתח גם פן נקמני נסתר מעיניו. אכן, יש בו גם אלמנט של שד כמו שמטיחים בו פליטים, וגם הוריו האציליים לאחר מותם תוהים כיצד הוא, בנם, נעשה סוחר כה מוצלח. בהיותם קומוניסטים הם רואים ביטוי מובהק של ניצול.

הם, שהיו קומוניסטים יהודים ללא רבב, אינם יכולים להבין את הקפיטליזם שלו, שהוא למעשה גם בבואה של יוסף המקראי, שהוא לכאורה קומוניסט שמחלק את התבואה במצרים באופן שוויוני ומייצג את הדיאלקטיקה של הדמות המשיחית, משיח בן יוסף, ולפעמים מתלכד עם הפן הדמוני שמגולם בתוך ברונו, שמשתרד להיות בן מלך ומצליח במידה מסוימת.

כישורו העל-טבעי של ברונו לעשות עסקים חובקי עולם מיד לאחר השואה אינו בגדר מסחר¹⁹ רגיל שמבוסס רק על רווח והפסד, אלא הוא גם מין תערובת של נקמה בעולם המתנכל. ביטוי אגרסיבי. ציטוט אך גם שליחות, אמונה, אמנות וגם מסחר ציני. אלו תכונות שאפלפלד אימץ לעצמו בהצלחה רבה בדרך כלל כשהוא נמצא תמיד, כמו ברונו, על סף מפולת של להטוטיו כסופר-סוחר.

חוסר היכולת של הבריות להבין את הקישוריות שבין הגאונות הכלכלית חובקת העולם, ששיקוליה אינם מונעים רק מרווח והפסד, לבין מעשי אמנות ושליחות חברתית כללית; מיזוג של אגואיזם ופילנטרופיה; היעדר יכולת הירידה לעומקן של התכונות הללו – מעמיד את הבריות כהמון כפוי טובה שאינו מסוגל לרדת לחקר כישורו של ברונו, המסביר מרכיב מהותי במושג "בני מלכים". הללו לצד ייחודם ואצילותם תורמים

19 יצחק בן-מרדכי דן בתופעת "המסחר" ביצירת אפלפלד ומפנה למסתו של אפלפלד "הנסיגה". ראו בין כפור לעשן, עמ' 112.

לליבו האנטישמיות. מרכיבים מעוררי קנאה ושנאה שמזוהים עם השיילוקיות היהודית ומעניקים לה בכורה הן במסלול הקפיטליסטי והן במסלול הקומוניסטי אך לעולם לא לגיטימציה אוניברסלית מספקת.

הסיפור והזעם עוד לא נדם מפנים כאמור את עקרון "בן המלך", שמופיע גם אצל עגנון, בבחינת עיקרון מרכזי של האתוס הקשור במדד ערך היהודי ששכח את מקורו: "די גרעסטער יצר הרע איז וועהן אמענטש פארגעסט אהער איז א בן מלך" והיצר הרע הגרוע ביותר הוא כאשר אדם שוכח שהוא בן מלך. מוטיב זה עולה במקורו במקומות אחדים בכתביו של עגנון, ובעיקר בימים נוראים שהוא ילקוט של מקורות, מנהגים והלכות בתור ציטוט מדברי ר' אהרן מקרלין, והוא מוטיב מרכזי באורח נטה ללון.²⁰ לתפיסה העצמית של בן המלך ביצירת עגנון יש ממד אוטוביוגרפי של דמות המספר ואישיותו של עגנון, התופס עצמו כ'נבחר' בעל שליחות משיחית, כבן תפנוקים וכנסיד עם מערכת רגשית מלאה רגשות אשם ונחיתות. התכונות הללו בולטות בעיצוב דמותו של 'חמדת' בסיפורים מרכזיים של עגנון.

בדרך כלל נושא "בן המלך" הוא ביטוי לעיקרון של תסכול פסיכו-אתי²¹ הקשור בתפיסת ה"עצמי" של המספר, כשהוא שוזר מסביבו את מערכת התסכולים, הכישלונות המשיחיים והארוטיים. אבל לפעמים נמצא מוטיב בן המלך גם בתור מוטיב של הכרת הערך ללא תחושת הנפילה או השכחה, אלא תחושת העליונות כלפי אלה ששכחו או לא ידעו מעולם, או סירבו לקבל את התפקיד.

במאמרי על בת המלך הדיגיטלית²² אני נדרש גם לבן זוגה, בן המלך, באפיונים האלה: 1. בן המלך – כינוי-על לנושא החזן=ש"צ (שליח ציבור) =המשורר=הסופר=האמן, המתלכד עם נושא המשיח והמאהב הכל יכול שהוא הנושא המגלומני הקשור בתהליכי

20 אפלפלד אמר בהזדמנויות שונות כי ראה באורח נטה ללון יצירה מרכזית של עגנון.

21 ראו שמואל כץ, "בן המלך כעני", בתוך: חקרי עגנון - עיונים ומחקרים ביצירת ש"י עגנון, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 1995, עמ' 295-312. שמואל כץ נדרש לנושא ביצירה המרכזית אורח נטה ללון בעיקר מן ההיבט התרבותי והסוציאלי, כמו שאיפה של הצרות חסידיות מסוימות, שושלת ר' ישראל פרידמן הרוזינאי, להרגיש את המלכותיות (ראו ספרו של דוד אסף, דרך המלכות, 1997) באמצעות הכמיהה להיות בכואה למלכות בית דוד שלפיה היהודים העלובים והעניים טומנים בתוכם את אצילותם. כץ אינו מתעכב על הניתוח הפסיכולוגי והפואטי של חשיבות רעיון בן המלך וניגודו שבתוכו – עוני ומרודו, הימים שבהם הוא מנותק מהמלכות ומבית אביו, ימי השכחה וההשכחה, שהוא חשוב יותר מרעיון היות היהודי בן מלך וגם אינו עוסק בניתוח הרובד המדרשי של הרעיון. גם אני אוכל במאמר זה רק לרמוז על העניין, שמצריך עבודת מחקר ענפה בכיוונים אחדים, פסיכולוגיים וארכיטיפליים.

22 "בת מלך דיגיטלית ביצירת עגנון", בתוך: אבידב ליפסקר ורלה קושלבסקי (עורכים), מעשה סיפור - מחקרים בסיפורת היהודית, מוגשים ליואב אלשטיין, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2006, עמ' 371-398 (להלן: מעשה סיפור, כרך א).

2

לה
שזלז
זכעי
הנ

בן

3

4

5

האינדיווידואציה של הסופר וגילומם בלבטי המספר. [...] נושאים המחברים את נושא ההקרבה והקורבניות של הש"צ בכל סיפורי החזנים לעגנון הקשורים בעיקרם לשואה.²³

2. הכיבוש האירוטי – מוטיב החזן, שהוא למעשה בן המלך הזוכה לתהילה ובשל כך נישא לבת הגביר, ההופכת בסיפורים אחרים לבת המלך. נושא זה עולה כבר בסיפור הקצרצר "הפנכה השבורה" ("א' ציברעכנער טעלער") שכתב עגנון הצעיר, שמואל יוסף טשאטשקעס, בבוצ'ץ' ב-1906.

כיוון שתנאי היותה של הנערה בת מלך אינו יכול להתמלא הוא מהווה תירוץ להתחמקותו של "בן המלך". זו תבנית טיפוסית ברבות מיצירות עגנון בעיקר מפני שהגבר או המספר המובלע אינו בן מלך אלא מתחזה.²⁴ הרצון להיות קיקלופ, עיור למחצה, הזוכה בבעלות הבלעדית על בת המלך, הוא ביטוי לזיוף פאתטי המתבטא ברצון לשכנע את הנמענת שחמקה. הקיקלופ הוא מפלץ (מפלצת זכר), המתחרה נגד כל בני המלכים האחרים, האמורים לזכות בבת המלך.²⁵

מופעיו של הכינוי "בן המלך" ביצירת עגנון

עיקר מקורותיו של עגנון לפונקציית בן המלך שאובים מן העולם החסידי ופחות מעולם המשל של ספרות המדרש והאגדה.

בן המלך הגולה ומלכות השבת

ורבי אוריאל היה ממעט באמירת תורה, שהיה רבי אוריאל אומר, לא אמירת תורה חשובה, אלא לעשות ולקיים את כל דברי התורה. עכשיו לא כבש רבי אוריאל את אמרותיו הקדושות והוריד עצמו בכיוון ללשון פשוטה, כדי שיבין אפילו הפשוט שבאנשי שלזמו, ודרש בפרשת השבוע ויצא יעקב, ופתח במשל, לבן מלך שנשתלח למרחקים לכפר ירוד, הגיעו כתב מאביו המלך ורצה לשמוח בו, היה חושש שמא ילעיגו לו בני הכפר ויאמרו מה יום מימים ולשמחה מה זו עושה? מה עשה בן המלך, קרא לבני הכפר ונתן להם יין ושאר מינים המשכרים. שמחו הם ביין והוא בשמחת אביו. אף כך, הנשמה הקדושה בושה לשמוח בשבת

23 שם, עמ' 391; ה' ויס, "סיפורי החזנים של עגנון", מעריב, 1.6.77, ונוסח מורחב עמודים (כתב העת של הקיבוץ הדתי) חוב' 47 תשנ"ח (1998), עמ' 21-26. לפיתוח של הנושא ראו מיכל ארבל, "המופת של ר' אמנון ממגנצא – התפתחותו של איקון תרבותי ביצירת עגנון", מעשה סיפור – מחקרים בסיפורת היהודית, כרך ב, רמת גן 2009, עמ' 325-359.

24 מעשה סיפור, כרך א, עמ' 380.

25 ראו שם, עמ' 381, התייחסות קצרה לעניין בן המלך באורח נטה ללון.

ג
ז
ז
ה
נו
ת
ז'
וד
ות
רת
לא
לה:
זמן,
ליכי
עגנון,
אורח
זושלת
(1997)
בתוכם
וניגודו
ושכחה,
גיון. גם
ולוגיים
מעשה
גן 2006

בנשמה היתירה, שהיא אגרת שלומים מאבא, זה אביה המלך הקדוש ברוך הוא, מפני הגוף הפחות שהוא כבן כפר, לכן צייתה התורה לענג את הגוף בשבת ויום טוב. וכשהגוף שמח בשמחתו יכולה הנשמה לשמות בשמחת המלך הקדוש ברוך הוא. והחי יתן אל לבו ויסיר כל רוח נכאה, כי לא ישכון אור החיים אלא בשמחה ועונג אלהי, וחלילה לכם להראות עצבות לפני המקום, כי קדוש היום לאדונינו. מיד נתעוררו הלבבות ונכנסה רוח חיים, שתו לחיים ונתבשמו בברכות, וכל בעלי השיר יצאו בשיר והנעימו שולחנם בזמירות עריבות עד שגמרו סעודתם ובירכו אחר מזונם.²⁶

תפיסת בן המלך בקטע המצוטט²⁷ אמנם מציינת כי כל יהודי ניהן בנשמה יתרה כשבת שהיא בת זוגו. השבת היא ה"אנימה", ובזוגיות מקבילה היהודי הוא בן זוגה של כנסת ישראל או השכינה.²⁸ השבת עצמה נקראת "מלכות" והיא מאפשרת לבן המלך לשוב לבית אבא. המספר עגנון מזדהה עם רבי אוריאל, שהוא כנראה דמות היסטורית שגירש הפרנס ר' אביגדור מלשכות בשבוש.²⁹ הפרנס מייצג את המתנגדות ור' אוריאל הוא רבן של חסידים.

הסיפור "הנידח" בנוי כולו על מרכזיותה של השבת החל בפרק הראשון וכלה בפרק האחרון, "עלית נשמה", שבו יוצאת נשמתו של הצעיר ר' גרשום מגעגועים בערב שבת לקראת קבלת השבת, קבלת פני השכינה מתוך הכיסופין העולים באמירת שיר השירים – "נפשי יצאה בדברו". זהו שילוב של געגועים וכיסופים לאמו המנוחה איידלי, לארוסתו מנוחה, ששמה כשם השבת, המגולמת גם כמעשיות בת המלך החולה שגרשום מספר לאחיו הקטנים, הקשורות כמקבילות במחלת אמו ובעיקר לתכלית כל הכיסופים, ההתמקדות בשאיפה להתאחד עם הקב"ה בחוויה מיסטית שבה עזה כמוות אהבה, שהיא השלמת הפער בין בן המלך למלך.

בסיפור החסידי שמצטט עגנון בני הכפר אינם רק הנמשל לגופים הפיזיים של היהודים, אלא ממש בני הכפר הפשוטים והמגושמים כמו הפליטים, אשר בהם מלאה יצירתו של אפלפלד, המון הפליטים, הניצולים בבחינת גוש המתואר כאספסוף שיש להשיבו אל המלכות. גם מי שנפשו קהתה בגלל הרדיפות והיאאוש מחברת האדם, וגם מי שבאופיו

26 "הנידח", אלו ואלו, תשי"ג, עמ' יד.

27 גדליה נגאל, "הנידח", הערה 18: "תולדות יעקב יוסף, קצ"ה ע"ג-ע"ד. על מקבילותיו של המשל ראו חיבורו מנהיג ועדה, ירושלים תשכ"ב, עמ' 119; ש"י עגנון ומקורותיו החסידיים - עיון בארבעה מסיפוריו, מכון קורצווייל, אוניברסיטת ברא"אילן, רמת גן תשמ"ד, עמ' 5.

28 מבחינה מגדרית השבת היא בראש ובראשונה אנימה, בבואה של הנשמה כמו השכינה, השירה, התורה וכנסת ישראל, היא מאופיינת כמלכה ונסיכה. אבל ליום השבת יש הרבה ביטויי זכר כמו שומרהו וזוכרהו על היין ובפרט המוטיב של יום השבת כתור בן זוגה של כנסת ישראל.

29 ראו גדליה נגאל שם, עמ' 5.

נולד מגושם. אלו "אחי יוסף" המתוארים כמגושמים הן בסיפור והזעם עוד לא נדם והן בחיים שלמים. התיאורים הללו בוקעים מפיהם של הנזיר פטר ב"הזעם" (עמ' 21-22, 30) והנזירה תרזה בחיים שלמים (עמ' 79).

עוד פן של בן מלך נמצא במסלול הארוטי ביצירת עגנון, בפרט ב"גבעת החול". הפוזיציה הפסיכולוגית הזאת נמצאת אצל כל גיבוריו הגבריים של עגנון, כמו הרבסט, הירשל, עקביא מזל, וכל מי שיעלה בדעתכם מעבר לדמות התלוש המפורסמת, שהיא אך דמות עלובה בלבד. בן המלך נקלע לאהבה לכאורה בלתי ראויה לו שמצביעה על פער מעמדי היוצר חסימה מלאכותית בין בן המלך ובין בת הזוג, השייכת למעמד או לאישיות או לטמפרמנט בלתי מתאים.

נבחן ברמיזה³⁰ שילובים של הדמויות הנשיות המאירות את דמות "בן המלך" בשני קטעים – האחד מתוך "גבעת החול" והאחר מתוך אורח נטה ללון המתייחס במישרין לרוב הדמויות הנשיות ביצירת עגנון. רוחמה וסלסבילה בסיפור "לילות" על גרסאותיו; ההשתמטות או הבריחה מ"רוחמה" (כינוי לשכינה ולכנסת ישראל על פי נבואת הושע) הנזכרת גם באורח נטה ללון כראשית כל חטאת של המספר המתנשא בילדותיות ובחוסר הבחנה על רוחמה הקטנה, לעומת הבחירה בסלסבילה הדמונית החל מ"תשרי" [1911] ובעיקר ב"לילות" [1912].

באורח נטה ללון (1939) מופיעים זיכרון והתייחסות לרוחמה ובאותו הקשר לפרשת תרצה ועקביא מזל ב"בדמי ימיה" (1923) שאותה מספר עגנון (המספר) לרחל, ארוסת ירוחם חופשי, כדי לשבות את לבה:

כמה היה חמדת מיצר בצערה וכמה היה מתענג על שיחתה. עיניה נוצצו בלא דאגה ופניה הירקרקים הכהים היו מלאים אלם המנוחה. אפילו כשחשפה את זרועה והראתה לו את הצלקת לא פסקה מנוחתה. יד שראויה לחפותה נשיקות עכשיו חבורה מלחכת אותה. ברוך השם שהיא נוסעת לירושלים, בבית החולים הגדול שבירושלים ירפאו אותה ועתידה היא לחזור לבריאותה. יעל הגביהה את עיניה ואמרה, מי יודע מתי נחזור ונראה זה את זה. יספר לי מר דבר. חמדת חיך ושאל, ומה אספר לך בתי? יעל החליקה את ראשה ואמרה, מה אתה? חמדת שתק. יעל עשתה עצמה נעלבת ואמרה, איני שואלת אותך אם ציוני אתה או אם רבולוציונר אתה. חבר אחד היה לי בילדותי וכך כתב לי בספר הזכרון שלי, עץ יבש חיינו באפס טעם. וכי אין זה פתגם נאה? הוא היה אומר איני שואל על איזו מפלגה אתה נמנה, אלא מה אני שואל, מה אתה? כלומר אתה בעצמך מה אתה. חמדת הפשיל את ראשו לאחוריו והשיב אני? אני בן מלך נרדם שאהבתו מעוררתו

30 עניין זה נידון בתקליטור "סיפורי אהבה של עגנון בתקופת יפו" הלל ויס וצוות מחקר, הוצג בכנס לחקר עגנון 2010 ויראה אור כספר בן 400 עמ'.

לתרדמה חדשה. אני קבצן של אהבה שנקרע לו תרמילו והוא מניח את האהבה בתוך תרמיל קרוע.³¹

הפרדוקס העצמי – בן מלך וקבצן – בתפיסה העצמית הנרקיסיסטית מסייע להעמיק את תפיסת הדמות של בן המלך והעני³² בתחום הארוטי. הגשמת האהבה במין או מגושמותה, הפיזיות שלה, מבטלת את אפשרות קיומה בהתמכרות המטפיזית והסנטימנטלית. יש וריאציות של רעיונות כאלה בכל מיני תרבויות ודתות ולא רק ביהדות.³³ ידוע המתח בין היסוד הפאוליני או גישת הכנסייה הקתולית ובין המיניות היהודית.

אפשר כמובן לגנות את חמדת על היותו בן ישיבה לשעבר, תלוש, דתל"ש חסר תכלית כמו הדמויות הטיפוסיות בספרות התחייה. אבל אפשר לראות גם את הפן האצילי שבסירוב לפיזי כמו ב"אגדת הסופר" הנובע מן הדבקות בקדושה. כך במינון שונה בשאר היצירות היהודיות של עגנון. טוהר האמנות תלוי בקדושתה ולא בהשתעבדותה ליצר. אפשר לראות זאת כתסביך ואפשר לראות זאת כמשאלת לב שלא להיות בשר ודם רגיל אלא לחיות בנזירות ובקדושה.³⁴

משאות הנפש הללו הן גם משאות הנפש של ברוננו ובמידה כלשהי הן מתבטאות גם אצל "בן מלך" כמו זיגפריד, המומר לשעבר, וגם אצל שני חבריו המיוחדים האחרים שיחסייהם עם נשותיהם כמעט לא נזכרים. "בן מלך" אינו יכול להיות בשר ודם רגיל. מכוח דמו הכחול הוא מחויב בדינים שונים של נישואים בדומה לכוהנים גדולים או נזירים. הוא חייב לשאת אישה הוגנת לו.

ברומן של עגנון אורח נטה ללון מגיע מוטיב בן המלך לשיאו ומשמש תשתית עיקרית לפסיכו-פואטיקה של המספר.³⁵ הכורך את המאבק בין רגש העליונות ורגש הנחיתות המתגלגל לחובת הגלות ולתודעת השליחות ככפרה על נטישת הבית, האישה, התורה וארץ ישראל המעצימה את ודאות הכישלון מראש, הן בפן השליחות העצמית המשיחית לתקן את הגולה והן במאוויים הארוטיים לכבוש את בת המלך, הבלתי מושגת והאסורה לו, שהיא בפועל רחל המאורסת לירוחם חופשי. ההיבטים המשולבים הללו מצריכים

31 "גבעת החול", על כפות המנעול, 1920, עמ' 371.

32 גרשון שקד, "בן המלך הנרדם – על 'גבעת החול'", בתוך: אמנות הסיפור של עגנון, ספרית פועלים, מרחביה ותל אביב 1976, עמ' 151-176.

33 דוד ביאל, ארוס והיהודים (תורגם מאנגלית: כרמית גיא), עם עובד [אפקים] תשנ"ה.

34 Hillel Weiss, *Notes on Christians and Christianity in Agnon's Writings, Interaction between Judaism and Christianity in History, Religion, Art and Literature*, Brill, Leiden-Boston 2009, pp. 511-526

35 ראו ספרו של שמואל כץ הגיבור בעיני רוחו - אמנות הסיפור של עגנון באורח נטה ללון, עקד תל אביב 1985; וכן אריה ויינמן "רמיזות ומשמעותן – הערות קצרות על אורח נטה ללון", הספרות, 26 (1978), עמ' 104-107.

כנראה דיון מעמיק בנושא רחל השכינה כבת מלך וסירובה של רחל בשר ודם לעמוד בתפקידה.

המעברים הללו מטלטלים את התודעה המספרת לרבדים המדרשיים והקבליים, שמעניקים לאורח נטה ללון רובד אלגורי שטרם טופל דיו³⁶ אלא כמזים, שטרם הוכחו במלואם:³⁷

והרי אנו יורדים מכל האמות. מה טעם בחר בנו הקדוש ברוך הוא והטיל עלינו עול תורה ומצוות, והלוא התורה כבודה וקשה לקיימה. יש פותרין אותו כך ויש פותרין אותו כך, ואני אפרש את הדבר במשל. משל לעטרה של מלך שעשויה זהב ואבנים טובות ומרגליות. כל זמן שהעטרה בראש המלך יודעים שהוא מלך. הסיר העטרה מראשו אין הכל יודעים שהוא מלך. שמא אין המלך משים העטרה בראשו בשביל שהיא כבודה. אדרבא, הוא משימה בראשו ומתנאה בה. מה שכן יש למלך שהעטרה בראשו, שהכל מנשאים אותו ומכבדים אותו ומשתחוים לפניו. מה יש למלך בכבוד זה? דבר זה איני יודע. למה, מפני שאיני מלך. ואם איני מלך, בן מלך אני ודין הוא שאדע. אלא ששכח אותו אדם, הוא וכל ישראל עמו, שבני מלכים הם. מובא בספרים שכחה זו גרועה מכל הרעות, שבן מלך שוכח שהוא בן מלך.

אף רחל בתו הקטנה של בעל המלון שכחה: שבת מלכים היא, וכשהזכרתי דבר זה לפני ליגלגה עלי. ריבה זו שבין אתמול להיום יצאה מכלל תינוקת ולא הגיעה לכלל נערה הופיעה פניה כנגד אדם שנכנס לשנות בינה וזקפה חוטמה בו ואמרה לו, מה הוא שח, וכי אינו יודע שכל דבריו שחוק. איני זוכר פרטי הדברים. כללי דברים אני זוכר.

36 החל מ"עגונות" (1908) עולה ברור נושא בת המלך, השכינה ומצב העגינות של אי ההתאמה הזוגית, המוטיב על פי מדרשי שיר השירים מטריד את עגנון בכל סיפורי האהבה שלו. ראו: צחי ויס, 'מות השכינה' ביצירת עגנון, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן 2009, העוסק בסיפור "אחות" שהתפרסם ביפו ב-1910. מוטיב בת המלך – השכינה ונרדפיה מטריד את עגנון משחר יצירתו; ראו גם פירושי ל"עגונות" ועידו ועינים, ועל הסתלקות השכינה בעגנון: עגונות, עידו ועינים – מקורות מבנים משמעויות, כרכים א-ג, האוניברסיטה הפתוחה, 1979-1981, ומאמרי על תהילה "סילוק שכינה", אקדמות כתב עת למחשבה יהודית, בית מורשה ירושלים, חוב' יג אפריל 2003, עמ' 131-149.

37 להתמודדות עם היבטים מדרשיים באורח נטה ללון ראו צפורה כגן, "אורח נטה ללון" – בין צופן למפתח", דפים למחקר בספרות (1989), עמ' 5-6, 29-42 ושיטתה של דליה חושן בספרה סיפור אינו סוגיא בגמרא, 2006, עמ' 253-262. עו"ד טוביה נבנצל אמר לי בשיחה עניין שהרהרתי בו ולא פיתחתי. שאחד מגיבורי אורח נטה ללון, הרופא קובה מילך שגירש את אשתו והם שניהם גיבורי "הרופא וגרושתו", הסיפור שנכרת מאורח נטה ללון, אינו אלא הקב"ה, ומשמעותו הוא קודשא בריך הוא מלך שגרושתו היא כנסת ישראל. נושא זה עולה גם בסיפור "כנגן המנגן" על שתי הגרושות של הנגן כרצונעליון, שהוא בלי ספק ייצוג אלגורי שקוף למדי של המשיח כשליח ה'.

ל
י
ז
ן
ר
י
ר
י
ל
ם
ם
ל
או
ית
נות
דה
זית
דה
בים
לים
Hille
betw
יד תל
ת, 26

לילה אחד ישבתי עם אביה ומצאתי אותו מיצר. עמדתי לילך ועיכבני. אמר, אדרבא, נשמע דעתו של מר. נשאה אותה ריבה עיניה והביטה בי. או אולי נשאה עיניה סתם. אמרתי מה שאמרתי. עיוותה פניה ואמרה, מפני מה צריכה אני לקבל עלי עול דורות שעברו. דורות שעברו לעצמן ודורי אני לעצמו. כשם שהדורות שלפני נתקיימו על פי דרכם כך דורי אני מתקיים על פי דרכו. ולענין שאמר מר, חייבת כל בת ישראל לראות את עצמה כאילו היא בת מלכים אין לך שטות גדולה מזו. עכשיו שכתריהם של מלכים מונחים במוזיאון ואין אדם משגיח. (עמ' 33).

שיקולי המלך או הפסיכולוגיה של המלך – הוא הקב"ה מה הוא מרוויח מן הכבוד שהוא מקבל מיצירי כפיו, בני האדם, היא שאלה שתשובתה עלומה. זו תהיה רווית מתח בין המספר לאלוקיו, ויש לכך תשובות תאולוגיות למיניהן, תיאודיציות שאינן נשמעות טוב הקשורות בשיעור המניעים האלוקיים לבריאת האדם לטובת השתכללות הבריאה וההכרה בגדולת האל. "ברוך אלוקינו שבראנו לכבודו". מכל מקום, היחס של המספר (עגנון) לקב"ה שעולה מכל קשת גיבורי היצירה הוא יחס של סתירה, כניעה ומרידה. מצד אחד כניעה ואהבה, עמדתם ללא שיור של שלמה ב"ח, האב ששכל את בנו ברמת רחל, ורבים מבני משפחתו, ומצד אחר היחס שמייצג אלימלך קיסר, המלא טירוף דעת, זעם ותסכול. הכינוי "אלימלך קיסר" וכל משפחתו "הקיסרית" במירכאות הוא ביטוי של שלילה עצמית שכרוך כביכול בראיית הקב"ה את עצמו כקיסר, מלך מלכי המלכים. המשל והנמשל מתמקדים בנשיאת הכתר הכבד – התורה הכבדה – שלולא היא אוכד טעם החיים.

מכל מקום, המספר מנתק את עצמו במידה מסוימת מהזדהות עם המלך ומתמקד במעמדו של בן המלך, שהוא הדגם המחייב. רחל לעומתו מייצגת עמדה מודרנית חילונית, מנותקת מן העבר, דוחה עול דורות שעברו.

משמשה רחל בשערה ונשאה עיניה כנגדי ואמרה, אף שערי אינו דוקר, אף על פי שהוא קצוץ.³⁸ אמרתי לה, אפשר שאינו דוקר, ואפשר שדוקר, אם לא בפועל ממש, דוקר הוא במחשבה. ודבר זה רחל קשה ביותר. חוץ לזה הרי שערך חסר, ואפשר מה שנקצץ ממנו הוא העיקר.

לשלימות הענין צריכני להוסיף לענין אותה בת מלכים, שבגדיה נאים ומכוונים יפה יפה. היתה עליה שמלת אשה, לא בגד של חצי זכר ונעליה לא רחבות ולא גסות. עכשיו רחל נניח את הנסיכה הזאת, שלא ראיתה אלא שתי פעמים בלבד, אותה פעם ופעם שנייה. שתי נערות ליוו אותה וכן הוויזר הראשי של אביה המלך. מעצמך תביני שדרשתי בשלומה בשנייה. איש אמונים אני, ואם עשיתי דבר ישר

38 סיטואציות דומות ב"גבעת החול", וראו פירושה של מיכל ארבל, "על גבעת החול – דיוקן האמן כגבר לא מודע", כתוב על עורו של הכלב, כתר ואוניברסיטת בן-גוריון, 2006, עמ' 176-198.

עניין
"עד"
פטיי
השיי
והדו

בקט
הפח
המל
מה
את
ג
היהו
ב
פנח

מעו
שמ

הריני מחזיק בו. והואיל ודרשתי בשלומה פעם אחת חזרתי ודרשתי בשלומה בשנייה. כמה היה אותו וזיר תמיה. אילו היה חכם לא היה תמיה, שהרי בת מלך היא, ואפילו נטלו את המלכות מאביה מלכותו קיימת. כבר אמרתי לך רחל, אוי לו לזה ששוכח שהוא בן מלך. ומאחר שהיא לא שכחה שבת (עמ' 74)

עניין שער הנשים והתספורת שלהן חזר ועלה בסיפורים כמו "גבעת החול", "לילות", "עד הנה" ו"שירה" ו"שבועת אמונים" וכן ב"לפנים מן החומה". זו תערובת של גישה פטישיסטית וצנזורה דתית נוסף על טעמים אישיים ואופנתיים. לעומת רחל קצוצת השיער עולה הדמות הנערצת של הנסיכה, בת המלך, שמייצגת את הנשיות בהודה והדרה. רחל נעשית היפוכה של בת המלך:

כדי שלא יעלה על דעתו שאני מסתכל בנעליו הגבהתי עיני ונסתכלתי בפניו. הרהרתי בלבי, חיוך זה שאינו זו מפיו מהו, חיוך סתם או חיוך של בן מלך. ואם בן מלך הוא אי בת מלכים צפויה לו. ואם בת מלכים צפויה לו בידוע שאינה מעירנו, שכל הנערות שבעירנו שכחו שבנות מלכים הן (עמ' 333).

בקטע מתוארת דמותו העלובה של יקותיאל, בנו של זכריה רוזין שירד מנכסיו, הדמות הפתטית הרואה את עצמה כנצר לדוד המלך ולכל גדולי ישראל וחייה פרוטה. הבן (בן המלך) נאלץ בפקודת אביו "להחזיר את בעל העגלה שבא ליקח מספוא לסוסיו ושילם מה ששילם. נטל זכריה מעותיו ונתן מהם לבנו ואמר טול לך גלוסקא אחת. נטל יקותיאל את המטבע ויצא שמח. ואף אני שמחתי, שגילגל המקום גלוסקא לבן מלכים זה" (שם). גם במקומות נוספים בהרהוריו וכתביו של עגנון מופיע עניין שכחת הערך העצמי של היהודי בנוסח ר' שלמה מקרלין שצוטט לעיל. ב"מעצמי אל עצמי" מעצים עגנון בהספר את דמותה של יונה רוזן, אשתו של השר פנחס רוזן:

אתם שהכרתם אותה הכרתם את סגולות נפשה, אבל לא כל אחד מכם יודע זכות אבותיה. גדולה שלשלת יוחסין לפני המקום אמרו בגמרא, וכן הבאתי בספרי ימים נוראים בשם הקדוש ר' שלמה מקרלין, דער גרסטיר יצר הרע אז מפערגסט אז מ'איו א בן מלך. אוי לו למי שיצרו הרע משכיחו שהוא בן מלך. יונה רוזן לבית אטלינגר ממשפחת גדולים היתה. בית אביה ובית אמה הוציאו רבנים ופרנסים ונדבנים שכל אחד ואחד מהם שמו חקוק לתפארת בדברי ימי ישראל בדורות האחרונים. והוא שעשה אותה אצילה ונאה ונעימה וחכמה.³⁹

מערכת הסיפורים, המשלים החסידיים, המופיעה בימים נוראים, מצריכה ניתוחים שמבטאים את הדקויות ביחסי המלך ובנו:

עוד משל אחד מן המדרש רגיל היה רבינו לומר. בן מלך חטא לאביו המלך. שלחו אביו מביתו. כל זמן שהיה קרוב לביתו ידעו שבן מלך הוא וקירבוהו ונתנו לו לאכול ולשתות. לימים נתרחק במדינות אביו ולא היה אדם מכירו ולא היה לו מה יאכל. התחיל מוכר מלבושיו ולקח לו מזונות. כיון שלא היה לו מה למכור עוד השכיר עצמו לרועה. כיון שהשכיר עצמו לרועה שוב לא היה חסר כלום, שהרי לא היה צריך לכלום. היה יושב על ההרים ורועה את הצאן ומזמר כשאר הרועים, ושכח שבן מלך הוא, ושכח כל התענוגים שהיה רגיל בהם. ודרך הרועים שעושים לעצמם גג קטן של קש מפני הגשמים. היה אף הוא מבקש לעשות לעצמו גג קטן כזה ולא היה סיפק בידו לעשות. ונתעגמה עליו נפשו. פעם אחת נמצא המלך עובר במדינה [...] כך אנחנו. כשבאים הימים הקדושים כל אדם מקבל עליו לעשות תשובה וחושב בלבו כך אעשה וכך אעשה. אבל הימים עוברים בהרהורי דברים בלבד ואין המחשבה מביאה לידי מעשה, ולא עוד אלא שבסוף הוא נופל למטה. לפיכך צריך אדם להשגיח על עצמו הרבה שלא יפול חלילה.⁴⁰

והמנהג מלך עובר במדינה מי שיש לו בקשה כותב בקשתו למלך וזורקה לתוך מרכבת המלך. בא בן המלך בתוכם וזרק כתב בקשתו, שהוא מבקש גג קטן של קש כדרך הרועים. הכיר המלך כתב, בנו ונצער על בנו עד היכן ירד ששכח שבן מלך הוא ואינו מרגיש מה חסר לו אלא גג של קש. כן הדבר "עולם", כבר שכחו שכל אחד הוא בן מלך ומה הם חסרים, זה צועק שחסרה לו פרנסה וזה צועק על בנים ועל האמת שחסרים אנו כל מחמדינו אשר היו לנו בימי קדם על דבר זה שוכחים להתפלל (דרכי חיים דער גרעסטר יצר הרע איז אז מי פאר געסט אז מי איז איין בן מלך. בית אהרן בשם הרב הקדוש ר' שלמה מקרלין הי"ד).⁴¹

שמע קולנו:

הגאון ר' משולם יששכר הלוי איש הורוויץ זכרונו לברכה מסטניסלב קודם שהתחיל לומר שמע קולינו בסליחות של זכור ברית פתח את ארון הקודש בבכי ובתחנונים ואמר למלך אחד היה בן יחיד רך ומפונק מנוער, ואביו אהבו וגדלו וחנוכו בדרכי יושר, והכניסו לחופה, וכל חפצו לראות אותו הולך באורח יושר. ויקו לעשות ענבים ויעש באושים. את המדות הטובות שהשריש אביו בקרבו החליף במדות מגונות, וילך אחרי שרירות לבו, עזב את אשת נעוריו ודבק באשה נכריה. אביו המלך בראותו את מעשה תעתועיו הפך לבו לשנוא אותו ויגרשהו מביתו ומהיכלו וישלחהו אל ארץ אחרת רחוקה ממדינתו. נרד הבן כמה שנים

40 ש"י עגנון, ימים נוראים, תש"ו, עמ' 28.

41 שם, עמ' 29.

מכפר לכפר ומעיר לעיר. בגרדיו נקרעו וכלו. צורתו נשתנתה עד שלא היה ניכר שבן מלך הוא. כיון שעברו ימים הרבה ושבע נדודים הרבה זכר את אביו המלך ואת היכלו והתחיל חושב על מצבו ולמה ריחקו אביו כל כך. וגעגועיו לשוב אל בית אביו חזקו עליו מיום ליום. גמר בדעתו לחזור לבית אביו ולשוב בתשובה שלימה. ובבואו לפני אביו המלך בכה ויתחנן לו ויפול לפני רגליו ויבקש לסלוח לו על חטאתו אשר חטא. אבל אביו לא הכירו; כי צורתו נשתנתה מאוד. התחיל לצעוק בקול מר אבי, אבי, אם לא תכיר את צורתי הלא תכיר את קולי, הן קולי לא נשתנה. הכירו אביו ונתרחם עליו ויאספהו אל ביתו. כן אנחנו, בנינו אנו לה' אלקינו מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא, אהב אותנו ורצה בנו ורוממנו מכל עם והכניסנו לחופה ונתן לנו את תורתו הקדושה המיישרת את האדם ללכת בדרכי יושר, ואנחנו נטינו מן המסלה אשר סלל לפנינו, סרנו ממצותיו וממשפטיו הטובים ונתרחקנו מעל אדמתנו, ועונותינו הטו אלה, כי נשתנתה צורתנו והודינו נהפך למשחית. ועתה בבוא הימים הקדושים ניחמנו על מעשינו ונשוב לאבינו שבשמים ונצעק אליו שמע קולנו, אם לא תכיר את מראנו הלא תכיר את קולנו, כי אנחנו בניך, חוס ורחם עלינו וקבל ברחמים וברצון את תפילתנו (שו"ת בר ליואי, קונטרס רועי ישראל שם).⁴²

דבר אחר שובה ישראל עד ה' אלהיך לבן מלך שהיה רחוק מאביו מהלך מאה יום. אמרו לו אוהביו חזור אצל אביך. אמר להם איני יכול. שלח אביו ואמר לו הלך מה שאתה יכול לפי כחך ואני בא אצלך בשאר הדרך. כך אמר להם הקב"ה (מלאכי ג) שובו אלי ואשובה אליכם.

דבר אחר שובה עד ה' אלהיך [...] לבן מלכים שהיה חולה. אמר הרופא אם יאכל מן החפץ הוא מתרפא. היה הבן מתיירא לאוכלו. אומר לו אביו תדע שאינו מזיקך הריני אוכל ממנו.⁴³

הקטעים המצוטטים מציגים חתכים שונים של יחסי המלך ובן המלך, הכרה מצד המלך ואי הכרה מצד הבן, חרטה בשעת משבר מצד הבן וצער על האבדן: הצגת משאלות לא נכונות המעידות כי בן המלך שכח את זהותו, וחשש מצד בן המלך כי אביו אינו מכיר בו כי הודו הפך למשחית, היינו נתרחק ללא תקנה. ומאידך גיסא אהבת האב לבן בכל מחיר ובכל תנאי תוך מוכנות המלך להקריב עצמו למען הבן.

כל אלה חרדות ותקוות שעולות בכלל סיפורי עגנון הן בסיפורי האהבה והן בסיפורים ההיסטוריים על פולין, ארץ ישראל ובענייני השואה והתקומה ובלשון יהודית תחייה גאולה ומשיחיות.

42 שם, עמ' 52.

43 שם, עמ' 197.

זו
ל
ה
ד
רי
ם,
ים
ג
גא
זין
די
פל

נוד
של
זבן
חו
על
זה
מי

ודם
בכי
דלו
שר.
זרבו
אשה
שהו
ענים

החשש אינו מסתכם רק בכך שבן המלך שוכח את אביו ואת ייחוסו, אלא שהמלך אינו מכיר את הבן שנתרחק, ולכן חסומות דרכי התשובה. מערכת הכיסופים והניתוקים היא המהלכת על חללו של הסיפור העגנוני וילקוטי המקורות מלאי הציטטין המציגים משברים גם בלב האמונה, הדת והתרבות הדתית ולא רק בזה החילונית נחשפים משמעויות ומצבים המתנגשים אלו באלו והנעים בין ייאוש וחידלון לתקווה ואמונה. נושא בן המלך ביצירת עגנון הוא כינוי לכל הפרספקטיבות של יחסי קרבה וריחוק בין היהודי לקונו.